ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή 9

1. Ελληνική Επανάσταση και διεθνικότητα 25

2. Μεσογειακά παράλληλα: Ισπανία 67

3. Μεσογειακά παράλληλα: Ιταλία 109

4. Το κέντρο: Λονδίνο 145

5. Στο πεδίο: Ελλάδα 193

6. «Η τάξις χρήσιμος» 231

7. Επιλογικά: Ουτοπία ή δυστοπία; 277

Βιβλιογραφία 299

Ευρετήριο ιστορικών προσώπων 335

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ω παλληκάρια αλλόγλωσσα κι' αλλόφυλα και ξένα,
Αλλά σαν απ' των σπλάχνων μας τα σπλάχνα φυτρωμένα!
Απ' τα νερά της Μεσογείου στα κύματα του Αδρία
Κι' από του Πίνδου τα έλατα στων Άλπεων τα χιόνια
Πέρα ως τη χώρα της κιτριάς κι' ως στη χρυσή Ιταλία,
Και στου παγοστεφάνωτου Βοριά τα μεγαλεία,
Τα ονόματά σας ο τρανός ο αντίλαλος ας φέρη,
Ω ξένοι, απ' της Ελλάδος σας ολόφεγγο τ' αστέρι.
Δόξα σε Σας γενναίων κορμιά και πνεύματα μαρτύρων
Έξω από τόπους και καιρούς στα Ηλύσια της Θυσίας
Και στης Ιδέας τον ουρανό και στης Αθανασίας,
Ο Σαντα-Ρόζας χαιρετάει τη δόξα σας κι' ο Βύρων![1]

Οι «μαχητές της ελευθερίας» που αποτελούν το αντικείμενο της παρούσας μελέτης είναι οι μαχόμενοι Φιλέλληνες, που ο Παλαμάς τιμά στους παραπάνω στίχους, οι κοσμοπολίτες εθελοντές στρατιώτες και αξιωματικοί που προσέτρεξαν στο μέτωπο της Ελληνικής Επανάστασης και πήραν τα όπλα για να υπερασπιστούν το ιδεώδες της ελευθερίας και την ανεξαρτησία ενός άλλου έθνους. Ο Φιλελληνισμός είναι ένα εξαιρετικά πλούσιο πεδίο, που προσφέρεται για

1. Κωστής Παλαμάς, «Χαιρετισμός των νεκρών Φιλελλήνων», πρώτη δημοσίευση εφημ. *Άστυ*, έτος ΙΒ΄, περίοδος Β΄, αρ. φύλλου 2342, 26 Μαΐου 1897.

διεπιστημονικές προσεγγίσεις, έχει απασχολήσει εξαντλητικά τους ερευνητές και διαθέτει εκτενέστατη βιβλιογραφία, ελληνική και διεθνή. Στην ευρεία έννοιά του περιλαμβάνει το γενικότερο «ενδιαφέρον για τους Έλληνες», που δεν εξαντλείται στο 1821, αλλά εκδηλώνεται στην Επανάσταση του 1843, την Κρητική εξέγερση του 1866 και τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897, ενώ στο ίδιο ρεύμα έχουν κατά καιρούς ενταχθεί η βρετανική στρατιωτική αποστολή στην Ελλάδα κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η διεθνής αλληλεγγύη την περίοδο της Δικτατορίας και, πιο πρόσφατα, στη συγκυρία της οικονομικής κρίσης μετά το 2008.[2] Η ανά χείρας μελέτη εστιάζει στο διεθνές κίνημα στήριξης και συμπαράστασης που ανταποκρίνεται στο άγγελμα του ελληνικού ξεσηκωμού τον Μάρτιο 1821 προκαλώντας το έντονο όσο και έμπρακτο ενδιαφέρον της κοινής γνώμης στην Ευρώπη και την Αμερική για την εξέλιξη του Ελληνικού Αγώνα, με τις πολλαπλές πολιτικές, οικονομικές, πολεμικές και πολιτισμικές προεκτάσεις του. Διατρέχοντας ένα μεγάλο μέρος της σχετικής ιστοριογραφίας, διαπιστώσαμε ότι στα παλαιότερα έργα το φιλελληνικό φαινόμενο εξετάζεται παραδοσιακά εγκλωβισμένο σε αυστηρά εθνικά πλαίσια (π.χ. ο γαλλικός φιλελληνισμός, ο γερμανικός, ο αμερικανικός, ο βουλγαρικός, κ.ο.κ.), ακόμα και θρησκευτικά (όπως για τον εβραϊκό φιλελληνισμό), συχνά με ιδιαίτερα τεκμηριωμένες μελέτες που εκθέτουν με λεπτομέρειες για κάθε χώρα τη γενεαλογία και το ιδεολογικό πλαίσιο του ενδιαφέροντος της διανόησης στη νεώτερη Ευρώπη για την κλασική Ελλάδα και της αναβίωσής του το 1821, τα μέσα προπαγάνδισης και συγκέντρωσης πόρων υπέρ του Ελληνικού Αγώνα, τους τρόπους στρατολόγησης, το ταξίδι των εθελοντών μέχρι την Ελλάδα και την εμπειρία τους

2. Gilles Pécout, "Philhellenism in Italy: political friendship and the Italian volunteers in the Mediterranean in the nineteenth century", *Journal of Modern Italian Studies*, 2004, 9:4, σσ. 405-406. Η διευρυμένη θεώρηση του φαινομένου απασχόλησε το Διεθνές Συνέδριο «Φιλελληνισμός: Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα», που διοργάνωσε το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων με τον Δήμο Νικολάου Σκουφά στην Άρτα (7-9 Ιουλίου 2013).

στα πεδία των μαχών, τα λογοτεχνικά, μουσικά ή ζωγραφικά έργα που ενέπνευσε η Ελληνική Επανάσταση. Δεν επιχειρείται όμως ο μεταξύ τους συσχετισμός ούτε η ένταξη σε κάποιο ευρύτερο δίκτυο και ερμηνευτικό σχήμα πλην ίσως του ρομαντισμού της μεταναπολεόντειας εποχής. Επίσης, τα περισσότερα έργα για την ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης στη διεθνή βιβλιογραφία πάσχουν από το έλλειμμα της γνώσης της ελληνικής γλώσσας και της πρόσβασης σε ελληνικές πηγές και μελετήματα. Ως αποτέλεσμα, συχνά αναπαράγουν τα γραφόμενα των βασικών σχετικών ιστορικών αφηγήσεων ξένων αυτοπτών μαρτύρων του 19ου αιώνα, συνήθως του Gordon και του Finlay, χωρίς να γίνεται διασταύρωση και αντιπαράθεση με τις ελληνικές μαρτυρίες.

Πιο πρόσφατα, η σύγχρονη διεθνής ιστοριογραφία, με τη στροφή στις έννοιες της παγκοσμιοποίησης και της *global history*[3], παρουσιάζει μια ανανέωση του ενδιαφέροντος για το επαναστατικό κύμα που κατακλύζει την Ευρώπη και τον κόσμο στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα. Από τις πιο γόνιμες θεωρήσεις, πιστεύουμε, είναι η υποστήριξη της ύπαρξης και δράσης μιας «Φιλελεύθερης Διεθνούς», που δραστηριοποιείται και επανδρώνει τις επαναστάσεις της Μεσογείου και της Λατινικής Αμερικής κατά τη δεκαετία του 1820. Συναντήσαμε τον όρο για πρώτη φορά σε ένα εγχειρίδιο του René Rémond, εισαγωγικό στην ιστορία του 19ου αιώνα. Ο Rémond διαπίστωνε το 1974 «μια ορισμένη συγγένεια που μεταφράζεται σε συγκεκριμένες σχέσεις, σε ένα είδος φιλελεύθερης Διεθνούς στην οποία ανήκουν τα κινήματα, οι άνθρωποι που μάχονται για τον φιλελευθερισμό. Αυτή η φιλελεύθερη Διεθνής διαφέρει από την εργατική ή τη σοσιαλιστική Διεθνή στο δεύτερο ήμισυ του αιώνα, καθώς στερείται θεσμών. Ακόμη και αν δεν έχει διεθνή οργανισμό, διαθέτει ωστόσο ανταλλαγές και σχέσεις· είναι οι στρατιώτες που, ευρισκόμενοι σε διαθεσιμότητα μετά την επιστροφή της ειρήνης το 1815, πηγαίνουν να πολεμήσουν το Παλαιό Καθεστώς υπό φιλελεύθερες

3. Lynn Hunt, *Writing History in the Global Era*, W.W. Norton & Company, 2015.

σημαίες».[4] Περίπου δέκα χρόνια νωρίτερα, ο Eric Hobsbawm στην *Εποχή των Επαναστάσεων* είχε συνδέσει τις Διεθνείς Ταξιαρχίες του Ισπανικού Εμφυλίου με τους διεθνείς εθελοντές της Ελληνικής Επανάστασης υποστηρίζοντας ότι «ο φιλελληνισμός [...] έπαιξε στη συσπείρωση της ευρωπαϊκής Αριστεράς στη δεκαετία του 1820 ρόλο ανάλογο με αυτόν που θα έπαιζε στο τέλος της δεκαετίας του 1930 η υποστήριξη στην Ισπανική Δημοκρατία».[5] Οι προτεινόμενες διασυνδέσεις δεν βρήκαν όμως συνέχεια στην ιστοριογραφία. Οι περισσότερες από τις τελευταίες μελέτες, Γάλλων κυρίως ιστορικών, γύρω από το φαινόμενο του στρατιωτικού εθελοντισμού σταματούν τη διερεύνηση στην Αδριατική, κλείνουν δηλαδή το γεωγραφικό τους εύρος με τις επαναστάσεις του ιταλικού Risorgimento, ενώ αντίστοιχα ελληνικού ενδιαφέροντος διδακτορικές διατριβές με θέμα τις κινήσεις των Φιλελλήνων ή το βίωμα του πολέμου από τους ξένους εθελοντές του 1821 δίνουν μονομερή εικόνα, καθώς προσκρούουν στο ίδιο μειονέκτημα της αδυναμίας πρόσβασης σε ελληνικές μαρτυρίες και τεκμήρια.[6] Από τη σύγχρονη παραγωγή εντοπίσαμε μόνο δύο έργα που αναφέρονται στα διεθνικά χαρακτηριστικά της ελληνικής περίπτωσης, αλλά σε αμφότερα η Ελλάδα δεν είναι το κύριο αντικείμενο μελέτης.[7]

---

4. René Rémond, *Introduction à l'histoire de notre temps*, *t. 2: le XIXe siècle, 1815-1914*, Éditions du Seuil, 1974, σ. 22.

5. Eric Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων, 1789-1948*, MIET, 1992, σ. 171. Το έργο πρωτοκυκλοφόρησε το 1962.

6. Gilles Pécout, "The international armed volunteers: pilgrims of a transnational Risorgimento", *Journal of Modern Italian Studies*, 2009, 14:4, σσ. 413-426· Denys Barau, *La cause des Grecs. Une histoire du mouvement philhellène (1821-1829)*, Honoré Champion, Παρίσι, 2009· Hervé Mazurel, *Désirs de guerre et rêves d'ailleurs: la croisade philhellène des volontaires occidentaux de la guerre d'indépendance grecque (1821-1830)*, Thèse de Doctorat, Université de Paris I, 2009.

7. Πρόκειται για το *The Four Horsemen: Riding to Liberty in Post-Napoleonic Europe* (OUP, 2014) του Richard Stites, που εστιάζει στη δράση των τεσσάρων προσωπικοτήτων που εμψύχωσαν τις επαναστάσεις σε Ισπανία, Ιταλία, Ελλάδα και Ρωσία, με μεγάλο πλούτο αρχειακής τεκμηρίωσης, και τη μελέτη του